

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.2(477.87),04/14”

DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217477

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛУННИЦЯ З МАЛОКОПАНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Прохненко Ігор Анатолійович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: prohnenkoigor@ukr.net
Scopus Author ID: 56922162200
<http://orcid.org/0000-0002-9100-3914>

Калініченко Віталій Андрійович

кандидат історичних наук, старший лаборант археологічної лабораторії факультету історії,
політології та міжнародних відносин,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці
E-mail: v.kalinichenko@chnu.edu.ua
Scopus Author ID: 56922242800
Researcher ID: R-8172-2016
<http://orcid.org/0000-0002-0808-1613>

Під час дослідження Малокопанського городища (Закарпатська обл., Україна) була виявлена лунниця, яка надала додаткову інформацію для уточнення хронології середньовічного горизонту пам'ятки. Подібні прикраси з потрійними відрогами від основи характерні для X – першої половини XI ст. За типологією А. Драготи малокопанський екземпляр відноситься до типу 7 і датується 950 – першою половиною XI ст. Враховуючи особливості середньовічного горизонту укріпленого поселення і видові характеристики схожих лунниць з Карпато-Балканського ареалу, можна стверджувати, що повторне заселення дакійського городища припало на кінець X ст. і, можливо, продовжувалось до XI ст. Встановлено, що на сьогодні лунниці не часто трапляються на пам'ятках IX – XI ст., тому кожна знахідка потребує детального ретельного аналізу. Типологічний аналіз та хронологічна атрибуція подібної прикраси, виявленої на Малокопанському городищі, і є головною ціллю пропонованої публікації. Кореляція її часового діапазону використання з іншими знахідками є одним з першочергових завдань для уточнення багатьох суперечливих моментів історії північно-східної окраїни Верхнього Потисся в добу середньовіччя. Реконструкція фортифікації та знаходження пам'ятки на важкопрístupній горі свідчать про те, що захисна функція пункту була основною при його використанні в середньовіччі. Городище виконувало роль сховища, а його жителі поселилися на межі гірської та рівнинної зон, біля головної водної артерії мікрорегіону. Укріплений пункт був організований слов'янським осілим землеробським населенням, яке наприкінці X ст., після проникнення на їх території печенігів, було змушене відійти в гори. Про захоплення номадами городища через певний проміжок часу свідчать знахідки предметів озброєння. Короткочасність перебування слов'ян на пам'ятці робить більш вагомю інформацію по датуванню всіх без винятку хроноіндикаторів.

Ключові слова: середньовіччя, Закарпаття, городище, ювелірні вироби, лунниця, типологія.

Постановка проблеми. До однієї з найбільш інформативних та важливих категорій знахідок епохи середньовіччя належать ювелірні вироби. Вони виступають джерелом для дослідження ключових питань з історії населення Центральної та Південно-Східної Європи, розв'язання яких дозволяє прослідкувати ареал проживання окремих племен, реконструювати шляхи та етапи їх переселення, взаємозв'язки та взаємовпливи, отримати інформацію про ювелірне виробництво в певних місцевостях. Прикраси також є і важливим хронологічним індикатором, який дозволяє датувати археологічні комплекси та порушити питання соціально-економічної історії. Значимість подібних речей зростає для територій, де вони раніше були невідомі або їх знахідки були поодинокими. Показовими у цьому аспекті виступають терени

Верхнього Потисся. За останні роки тут виявлені різноманітні прикраси періоду середньовіччя, щоправда в одиничних екземплярах. Особливу цінність для реконструкції складних культурно-політичних процесів несуть ювелірні вироби, які датуються X – XI ст. Дослідження пам'яток цього часу за останній період дозволяє стверджувати, що терени Верхнього Потисся є одним із унікальних регіонів в контексті вивчення матеріальної та духовної культури населення, яке тут мешкало. Особливо важливим та водночас недостатньо вивченим на сьогодні періодом в історії регіону є саме епоха раннього середньовіччя. Тому, власне, дослідження старожитностей цього часу є актуальним та необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Знахідки лунниць на пам'ятках X – XI ст. рідкісні.

Вони є унікальними та різноманітними для різних територій Європи. Означена категорія прикрас знайшла відображення, характеристику й детальний аналіз у працях багатьох дослідників з окремих регіонів. Одним з перших, хто здійснив типологію лунниць Карпато-Балканського регіону, був А. Кралованскі [Kralovánszky, 1959, old. 76–82]. Серед найновіших досліджень відзначимо роботи В. Григорова [Григоров, 2013, с. 99–119], де характеризуються прикраси середньовічної Болгарії та вказуються зв'язки з Великою Моравією; праці К. Косми, котрий ввів до наукового обігу скроневи кільця «пастирського» типу з Північно-Західної Румунії [Cosma, 2003]; Д. Сташшикової-Штуковської, яка проаналізувала й детально охарактеризувала скроневи кільця з хрестоподібним закінченням і простежила зв'язки Великої Моравії з Нітранським князівством [Stasšíková-Stukovská, 2000, s. 97–111]; С. Дімітрієвіча, котрий аналізує скроневи кільця «пастирського» типу з Хорватії і Подунав'я [Dimitrijevič, 1957, s. 21–45]; С. Дончевої, яка в своїй роботі, котра стосується середньовічних медальйонів з території Болгарії, розглядає також і лунниці [Дончева, 2007]; І. Станчу стосовно характеристики скроневих кілець «пастирського» типу з Лазурі (Лабу-Тар) [Stanciu, 2015, p. 113–130]; С. Унгермана, щодо характеристики лунниць з Великої Моравії [Ungerman, 2005, s. 707–754], а також Д. Теодора, який охарактеризував скроневи кільця та лунниці з території Румунії [Teodor, 1981, fig. 19, 1–3, 6–9]; А. Плетерського, який детально аналізує, а також подає карту лунниць із змієподібними мотивами [Pleterski, 2010, s. 143–454]. Окремо необхідно відзначити узагальнюючі праці С. Рябцевої, яка збрала та проаналізувала скроневи кільця та лунниці зі Східної та Центральної Європи [Рябцева, 2005; 2006, с. 143–168; Rjabceva, 2014, s. 170–177, 490–531]; З. Вінського, котрий описав та систематизував значну кількість скроневих кілець з території колишньої Югославії [Vinski, 1952, s. 29–59], а також А. Драготи, який розробив типологію лунниць з Центральної Європи [Dragotă, 2014; 2014a, p. 645–668].

Середньовічні лунниці та форми для їх відливання в значній кількості відомі на археологічних пам'ятках Буковини та Волині, що вказує на початковий напрямок пошуку продукуючих їх осередків [Мисько, Пивоваров, 2006; Пивоваров, 2010; 2011; 2011a; Михайлина, 2014]. Зокрема дві ювелірні форми походять з Добринівців та Стальнівців. Дві лунниці були виявлені і на городищах Рухотин (ур. Корнешти) та Ревне. Величезну колекцію цих прикрас (9 екз.) було виявлено в останні роки на поселенні поблизу с. Рідківці (ур. Стара Рогатка) на Буковині. Пам'ятка, яка складається із городища і поселення, виявлена С. Пивоваровим і Л. Михайлиною у 1999 р. Власне, у такій кількості на одній пам'ятці лунниці трапилися вперше на землях межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра [Пивоваров, Ільків, 2014, с. 345–356; Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 169–180; Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017, с. 249–265]. Рідківський археологічний комплекс

вражає різноманітністю, своєрідністю та нестандартністю ранньосередньовічної культури на теренах Сіreto-Дністровського межиріччя, він не схожий на інші пам'ятки даного періоду. Цей факт підтверджують як предмети озброєння, сільсько-господарські та ремісничі знаряддя, керамічний матеріал, так і вищезгадані прикраси.

Мета статті. Відзначимо, що на сьогодні лунниці не часто трапляються на пам'ятках IX – XI ст., тому кожна знахідка потребує детального ретельного аналізу. Типологічний аналіз та хронологічна атрибуція однієї подібної прикраси, виявленої на Малокопанському городищі, і є головною ціллю пропонованої публікації.

Виклад основного матеріалу. Серед археологічних пам'яток на особливу увагу заслуговують ті, матеріальна культура яких була надзвичайно різноманітною та унікальною, що й зумовило їх статусність на території регіону та значення для реконструкції процесів і подій середньовічного минулого [Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017, с. 249–265].

Мистецтво виготовлення прикрас населення Центрально- та Південно-Східної Європи у X – XI ст. має надзвичайно багату історію, беручи свій початок із тих часів, коли вони мали не лише практичне, але й естетичне значення. Саме традиції оздоблення та орнаментика слов'янського періоду відіграли важливу роль у становленні та розвитку ювелірного мистецтва загалом. Символіка сил природи – води, землі, сонця, місяця, антропоморфні та зооморфні зображення, язичницькі знаки у вигляді оберегів знайшли своє відображення у виробах X – XI ст. Поширення християнства та зміцнення культурних і торгівельних зв'язків сприяло появі нових різних екземплярів сакрального та світського призначення. Традиційний костюм різних народів в добу середньовіччя доповнювали металеві прикраси. У вбранні як жінки, так і чоловіки вони були важливим атрибутом, ознакою багатства і суспільної ваги. У звичайних людей прикраси були найпростішими, литі, пластинчасті та з дроту. У заможних прошарків населення і знаті – тонкі і дорогоцінні, ювелірні. Вивчаючи вплив релігійного синкретизму на прикладі різних типів лунниць, багато науковців починають їх еволюцію з території Європи від бронзового віку та виводять їх до малоазійських прототипів. Виникнення їх у формі місяця відносять до язичницького періоду. Лунниці – підвіски у вигляді півмісяця, знахідки яких відомі в країнах колишньої Югославії, Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині, Німеччині, Болгарії тощо. Широкого розповсюдження лунниці отримали вже у IX – X ст. та проіснували майже до XIV ст. Тиснені широкорогі лунниці, покриті зерню у вигляді трикутників та зигзагів відомі в старожитностях Великої Моравії. Підвіски-лунниці відомі за знахідками скарбів періоду X – XI ст. Окремі екземпляри зустрічаються і в курганных похованнях X – XI ст. Як прототип зерновим виробам виготовляли литі бронзові екземпляри, що повністю відтворювали орнамент штамповано-зернених речей [Жарська, 2014, с. 5–8].

При дослідженні семантичних особливостей лунниць слід не забувати про те, що тлумачення символу, його структура і зміст належать до філософсько-культурологічних проблем, пов'язаних із розумінням сутності самого мистецтва. Символічне мислення має універсальний і специфічний зміст: універсальний – оскільки виходить за межі певної культури, і специфічний, тому що оскільки належить до певного періоду історії. Мислити символами означає постійно відкривати нові значення. Символ – це водночас і образ (в аспекті знаковості), й знак з властивою йому невичерпністю і багатозначністю образу. Структура символу покликана відтворити через окреме явище цілісний образ світу. Тлумачення символу – своєрідна діалогічна форма знання. Смісл символу реально існує лише у межах людського спілкування. Закономірно постає питання про походження символу, взаємозв'язок символічного й історичного. Виникнення символу як художньо-релігійної структури сягає міфологічної свідомості, первісного мислення, з відповідною системою знаків. Стосовно культу Місяця зберіглося багато етнографічних, фольклорних та інших даних про велике значення Місяця у системі уявлень людини. Він вшановувався як один з носіїв священної стихії світла; його фази лягли в основу перших землеробських календарів; за його положенням визначався час вночі, передвіщався стан погоди, майбутній врожай. Не заперечуючи осмислення лунниць як атрибутів християнських культів, яке вони отримали на візантійських землях, треба зауважити, що в період язичництва слов'яни навряд чи надавали їм подібне значення. Необхідно відмітити, що в більш пізній час під впливом православ'я сприйняття місяця трансформувалося та було пов'язане з християнським розумінням створення світу [Жарська, 2014, с. 5–8].

Землі північно-східної окраїни Верхнього Потисся, які зараз співпадають з територією Закарпатської обл. України, утворюють особливий історико-географічний мікрорегіон. Його кліматична та ландшафтна своєрідність визначили слабе заселення порівняно з сусідніми ареалами Європи практично у всі періоди давньої та середньовічної історії. Як правило, кожне відчутне зростання чисельності місцевого населення було пов'язане з інвазіями в результаті загострення ситуації на континенті, що змушувало людей шукати порятунку на віддалених від культурних центрів заболочених землях під Карпатськими горами. Ці процеси спричиняли появу нових синкретичних явищ в місцевій матеріальній культурі, які чітко прослідковуються в археологічних матеріалах.

Під час конфліктних ситуацій значно активізувався фортифікаційна діяльність. На території Верхнього Потисся відомі десятки городищ різних хронологічних періодів, серед яких окрему групу складають середньовічні опорні пункти. Між собою вони різняться місцезнаходженням, розмірами та структурою.

Незважаючи на важливість городищ для соціально-економічної характеристики епохи, ступінь їх вивченості в більшості випадків

недостатній. У зв'язку з цим особливого значення набувають дані, отримані в ході багаторічних досліджень Малої Копані (Виноградівський р-н Закарпатської обл. України), де виявлений значний середньовічний горизонт, представлений в тому числі й ювелірними виробами.

Історія дослідження городища почалась наприкінці XIX ст. У 1890 р. на території комітатів Угоча та Мараморош працював Йозеф Мігалік, мистецтвознавець, член АН Угорщини. Зібрані ним артефакти стали основою музейної колекції Севлюшської гімназії, а матеріали опубліковані в 1893 р. у вигляді короткої замітки на сторінках видання *Archaeologiai Értesítő*, де він згадує і Малокопанське городище [Mihálik, 1983, old. 410–418].

Через декілька десятиріч артефакти з цієї пам'ятки потрапили до колекції Державного музею ім. Легоцького. У своєму листі 12 листопада 1931 р. директор музею, Йозеф Янкович висловив подяку малокопанському священнику Шандору Валковскі за передачу наступних речей: 1 оплавлена кольчуга, 2 наконечники списів, 1 залізний шолом.

Наприкінці 50-х рр. минулого сторіччя територію пам'ятки досліджували співробітники Закарпатського краєзнавчого музею і класифікували її як слов'янське городище XI – XII ст. [Пеняк, 1980, с. 76, 146]. З 1977 року планомірні розкопки, які ведуться і по сьогоднішній день, почала археологічна експедиція Ужгородського університету [Kotigorsko, 2009].

Укріплене поселення розміщене на краю Хустсько-Рокосівського вулканічного хребта на правому березі р. Тиси. Висота пам'ятки від зрізу води – 80 м. Пункт займає дві вершини і витягнутий з півночі на південь. Значна похилість гори фіксується зі сходу, півдня і південного заходу. Східне підніжжя омивається р. Тисою, південне і південно-західне – низовинні. Враховуючи вищий рівень води в давнину і структуру ґрунту, вірогідно, річка з півдня і південного заходу підступала до підніжжя гори, перетворюючи в важкодоступну і цю ділянку.

Перші сліди життєдіяльності на пам'ятці відносяться до пізнього палеоліту [Ткаченко, 2003, с. 64]. Другий горизонт заселення визначається епохою пізньої бронзи. Фортифікаційні споруди (система з трьох валів) зведені у I ст. до н.е. даками, з якими пов'язаний період тривалого перебування (близько 150 років) і інтенсивної виробничої діяльності мешканців пункту [Котигоршко, 1989, с. 21–67; 2003].

У середньовічні часи була посилена західна частина основного валу з обох боків від входу на городище (кам'яна кладка з андезитових плит на гребні валу). Культурний шар горизонту фіксується на верхівці, на схилах гори і у її південно-західного підніжжя. Найбільша концентрація матеріалу простежується на західній і північній ділянках пам'ятки, відзначається його відсутність, за винятком житла VI – на центральній, південній і східній.

Всі відомі на сьогоднішній день об'єкти знаходяться на території всередині основного валу (3 га). Порівняно значна щільність забудови фіксується

на північному підвищенні центрального городища, де виявлені житла I – V. Загалом, горизонт представляють дванадцять напівземлянок, три будівлі та низка ям.

Аналіз споруд дозволяє стверджувати, що населення Малої Копані проживало в напівземлянках зрубної і каркасно-стовпової конструкції, які за формою виділяються в дві групи: прямокутні та аморфні.

Перша, найбільш чисельна група, характеризується печами – кам'янками, як правило, розміщеними в куті житла, друга – вогнищем. Залежність місця опалювальних споруд, які знаходилися біля стін житлових приміщень, від сторони світу відсутня. Планування об'єктів, їх знаходження в різних частинах городища обумовлене розміщенням входів напівземлянок з нижнього боку схилу в різних напрямках, а опалювальні споруди зазвичай знаходились біля протилежної від входу стіни.

Інвентар споруд та господарських об'єктів горизонту за їх межами складає значну колекцію знахідок, які представлені керамікою, знаряддями праці, побутовими речами, зброєю та прикрасами. Він є основою для аналізу матеріальної культури жителів Малої Копані і встановлення хронології заселення городища в середньовіччі. Особлива роль у цьому аспекті належить ювелірним виробам.

Надзвичайно важливою знахідкою, яка дозволяє провести хронологічний аналіз Малокопанського місцезнаходження, є виготовлена з білого металу подібна підвіска – лунниця. Стан збереження знахідки задовільний (пошкоджений центральний та бокові відрогі, відсутнє вушко для підвішування). Ширина виробу – 3,2 см, висота – 2,7 см. Орнамент штампований, у вигляді колоподібних випуклих крапок, в центральній нижній частині підвіски три крапки утворюють хрест. У верхній та нижній частинах простежується лінійне обрамлення навколо виробу (Рис. 1). Виявлена дана знахідка неподалік від входу на городище (Рис. 2).

Хоча загалом середньовічні підвіски – лунниці мають широкий хронологічний горизонт існування (VI – XIII ст.), штампована орнаментика і форма широкорогих і потрійновідрогих лунниць характерна для X – початку XI ст. [Седова, 1981, с. 24, Рис. 6]. За типологією А. Драготи, лунницю з Малокопанського городища необхідно віднести до типу 7, а за типологією А. Крлованського орнаментика основи дозволяє визначити її як тип 1с. Відрогі могли мати різну форму (переважно коло). В означеному контексті необхідно сказати, що екземпляри з потрійними відрогами від основи характерні для X – першої половини XI ст. Більш чітко датування подібних виробів за А. Драготою – 950 – перша половина XI ст. [Dragotă, 2014; 2014a, p. 645–668].

Найближчими аналогіями лунниці з Малокопанського городища виступають передусім дві знахідки з м. Недлак (Румунія), які є типологічно схожими до виробу з Малої Копані і датуються серединою X – XI ст. Однак центральний відрог основи є суцільно круглим, а на прикрасі з Малокопанського городища він хрестоподібний. В означеному контексті важливими є знахідки трьох

лунниць з потрійними відрогами з Рідківецького поселення на Буковині. Вони однотипові, очевидно, навіть виготовлені в одній формі. Перша з них зроблена з білону, дві інші – бронзові. Середина виробів на відміну від малокопанського екземпляру прикрашена сітчастим орнаментом. Вони трьохрогі, їх особливістю є розширені бокові відрогі із трьома зовнішніми виступами круглої форми. Очевидно, таким чином передані гіпертрофовані голови плазунів. Даний тип лунниць є досить малочисельним та рідкісним. Єдиний відомий ідентичний вищеописаним прикрасам екземпляр був виявлений у Левому Градці (Чехія) і попередньо датується IX – X ст. [Rjabceva, 2014, s. 177, fig. 4, 9]. В означеному контексті хотілося б відзначити значну концентрацію подібного типу лунниць на одній пам'ятці. Це дозволяє поставити питання про місцеве виробництво подібних прикрас, а також виділити їх в окремий тип. Важливим є те, що за іншими матеріалами поселення в Рідківцях датується IX – X ст., що дозволяє говорити про більш архаїчніший тип лунниць, які, на відміну від малокопанського екземпляру, визначаються, очевидно, X ст. [Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017, с. 249–265].

До ранніх та більш архаїчних типів лунниць з Рідківців варто також віднести екземпляр, який прикрашений рельєфними лініями, простір між якими (тільки центральна частина) заштрихований (Рис. 3). Відрогі прикрас виконані у вигляді потрійних круглих закінчень з вписаними в них колами. Зворотна сторона гладка. На сьогодні відомо дві прямі аналогії. Перша походить з городища великоморавського часу Светий Юр-Нештіх в Словаччині і датується кінцем IX – початком X ст. [Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 172–173]. Інша аналогія походить з Болгарії, з Пліски [Rjabceva, 2014, s. 177, fig. 4, 7]. Схожа лунниця також зображена на кам'яній ливарній формі з Старої Ладоги і датується кінцем IX ст. [Rjabceva, 2014, s. 177, fig. 4, 6]. Інші знахідки, які відносяться до подібного типу, відрізняються більшими розмірами, випуклістю потрійних округлих закінчень на відрогах та орнаментациєю. Описані відмінності спостерігаються на лунницях з Нітри, Чакайовців, Старого Места, Новгорода, Цифер Паса (Словаччина) [Dekan, 1976; Dostál, 1966; 1975; Hanuliak, 2004; Hruby, 1955; Pieta, Ruttkay, Ruttkay, 2006; Rejholcová, 1995], Белграду і датуються IX – X ст. [Rjabceva, 2014, s. 177, fig. 4, 1–5; Бајаловић-Хаџи-Пешић, 1984, t. XIX, 6] (Рис. 4). За видовими ознаками, очевидно, лунниці подібного типу датуються більш раннім часом, ніж прикраса з Малої Копані, на що вказує випуклість основи виробу, матеріал виготовлення (бронза) тощо.

Загальне картографування трьохрогих лунниць показує, що найбільша їх концентрація переважає в Середньому Подунав'ї (долини р. Морава, Влтава, Грон, Бар). Лише одна з них походить з Левого Градця, на захід від загальної концентрації лунниць в Середньому Подунав'ї. Ще два екземпляри відомі в регіоні Середнього Пруту і Середнього Дністра (Редукенень та Екімеуць відповідно) (Рис. 5).

Загальне картографування подібного типу лунниць дозволяє говорити про тісні контакти мешканців Рідківської поселенської структури з Великою Моравією, Нітранським князівством, угорцями, Візантією і Болгарською державою [Льків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017, с. 249–265]. Поширення вищеописаних прикрас, загалом дозволяє простежити 2 регіони концентрації аналогічних ювелірних виробів, а саме: Середнє і Нижнє Подунав'я. Лунниця з Малої Копані в означеному аспекті є надзвичайно важливою для картографування та датування означеного типу прикрас у Верхньому Потиссі, де переважають знахідки скроневих кілець.

Висновки. На завершення аналізу середньовічної лунниці з Малокопанського городища зробимо певні висновки. Очевидно, прикраса з даної пам'ятки відноситься до періоду середини X – першої половини XI ст. За видовими характеристиками схожих екземплярів з Карпато-Балканського ареалу, в комплексі з іншими індивідуальними матеріалами пам'ятки, заселення Малої Копані в середньовіччі припадає на другу половину X ст. і продовжується до XI ст. Це співпадає з хронологією керамічних комплексів.

Реконструкція дакійських фортифікацій і знаходження пам'ятки на горі з важким доступом свідчать про те, що захисна функція пункту була однією з основних при його використанні в середньовіччі. Городище, ймовірно, виконувало роль сховища, а його жителі оселились на межі гірської і рівнинної зон біля головної водної артерії мікро-регіону.

Укріплений пункт був організований місцевим слов'янським населенням, яке захищалося від печенігів. Ці кочівники проникли через карпатські перевали наприкінці X ст., що змусило субстрат відійти в гори. Про захоплення номадами городища через певний проміжок часу свідчать знахідки предметів озброєння і залишені ними після розгрому шпори, які воїнам кочової культури не були потрібні. Короткочасність перебування слов'ян на пам'ятці робить більш вагомим інформацію по датуванню всіх без винятку хроноіндикаторів. Однією з перших серед них аналізу була піддана дана лунниця і кореляція її часового діапазону використання з іншими знахідками є одним з першочергових завдань для уточнення багатьох суперечливих моментів історії північно-східної країни Верхнього Потисся в добу середньовіччя.

Список використаних джерел

- Cosma, C., 2003. *Vestul și Nord-Vestul României în secolele VIII–X d.h.*, Cluj-Napoca: Editura Nereamia Napocae, 630 p.
- Dekan, I., 1976. *Velka Morava. Doba a umenie*, Bratislava, 354 s.
- Dimitrijevič, S., 1957. Četiri groba iz novootkrivene slavenske nekropole u otoku kod Vinkovaca s posebnim osvrtom na naušnice lunulasto-zvezdolikog tipa, *Opuscula archaeologica*, № 2, s. 21–45.
- Dostál, B., 1966. *Slovanska pohrebiste ze stredni doby hradistni na Morave*, Praha, 298 s.
- Dostál, B., 1975. *Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec*, Brno, 551 s.
- Dragotă, A., 2014. *Podoabe și accesorii vestimentare din Banat, Crișana și Transilvania (secolele X – XI)*, Cluj-Napoca: Mega, 264 p.
- Dragotă, A., 2014a. Tipologia pandantivelor în formă de semilună, *Apulum: series archaeologica et anthropologica*, LI, p. 645–668.
- Hanuliak, M., 2004. *Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9-10 storočí na územi Slovenska*, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 391 s.
- Hruby, V., 1955. *Stare mesto. Velkomoravske pohrebiste «Na valach»*, Praha, T. III, 539 s.
- Kotigorosko, V., 2009. *Mala Kopanya*, Satu Mare.
- Kralovánszky, A., 1959. Adatok a kárpát – medencei X – XI. Századi félhold alakú csüngők kérdéséhez, *AE*, 1, old. 76–82.
- Mihálik, J., 1893. Öskori emlékek Ugocsavármegyében, *AE*, 2, old. 410–418.
- Pieta, K., Ruttkay, A., Ruttkay, M., 2006. *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianského kniežatstva*, Nitra, 250 s.
- Pleterski, A., 2010. Frühmittelalterliche Identitäten und aussagemöglichkeiten der archäologischen quellen, *Antaeus*, 31–32, s. 143–154.
- Rejholcová, M., 1995. *Pohrebisko v Čakajovciach (9–12 storočie)*. Katalóg, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 251 s.
- Rjabceva, S., 2014. Contacts between Eastern Europe and Great Moravia, *Great Moravia and the beginnings of Christianity*, Brno, s. 170–177, 490–531.
- Stanciu, I., 2015. The wells of the early medieval settlement of Lazuri-Lubi-tag (north-western Romania, Upper Tisza Basin), *«Castellum, civitas, urbs»*. Zentren und eliten in frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa, Vol. 6, p. 113–130.
- Stasšiková-Stukovská, D., 2000. Vybrané nálezy z Boroviec a Breclavi-Pohanska k otázke interakcii staromoravských a nitranských slovanov, *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university*, M 5, s. 97–111.
- Teodor, D., 1981. *Romanitatea Carpato-Dunăreană și Bizanțul în veacurile V – XI e.n.*, Editura Jumenia Iași, 120 p.
- Ungerman, Š., 2005. Zensky sperk starsiho velkomoravskeho horizontu, *Archeologické rozhledy*, LVII, s. 707–754.
- Vinski, Z., 1952. Nausnice zvezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica, *Starohrvatska prosvijeta*, III–2, s. 29–59.
- Байаловић–Хаџи–Пешић, М., 1984. *Накит VIII – XVIII века у Музеју града Београда*, Београд, 219 с.
- Григоров, В., 2013. Накити в България и Великоморавия от IX–X в. (византийски културни влияния), *Българско е-Списание за Археология*, Vol. 3, Issue 1, с. 99–119.
- Дончева, С., 2007. *Медальони от Средновековна България*, Велике Търново: Фабер, 340 с.
- Жарська, О., 2014. Лунниці з фондів культурно-археологічного центру «Пересопниця»: характеристика та семантика їх походження, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, Вип. 25, с. 5–8.
- Льків, М. В., Калініченко, В. А., Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. В., 2017. Лунниці та скроневі кільця з поселення VIII–X ст. в Рідківцях, *Європейська археологія I тисячоліття н.е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакулєнко*, Київ, с. 249–265.

- Котигорошко, В. Г., 1989. Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье, *Slovenska Arhaeologia*, Bratislava, XXXVII, 1, с. 21–67.
- Котигорошко, В. Г., 2003. *Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу*, Ужгород, 128 с.
- Мисько, Ю., Пивоваров, С., 2006. Нові знахідки лунниць з території Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я, *На перехрестях світової науки: Матеріали III Міжнародн. наук. конф. «Вікно в європейську науку», присвяч. 140-річчю від дня народж. Р. Ф. Кайндля*, Чернівці, с. 45–50.
- Михайлина, Л. П., 2014. Нові матеріали з Ревнянського Гнізда поселень Райковецької культури, *Від вєнедів до Русі, Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*, Київ, с. 357–364.
- Пеняк, С. І., 1980. *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст.*, Київ, 1980.
- Пивоваров, С. В., 2010. Прикраси слов'янського населення Буковини (нові знахідки), *МДАПВ*, Вип. 14, с. 424–427.
- Пивоваров, С. В., 2011. Дослідження слов'янського поселення VIII – IX ст. поблизу с. Рідківці у 2010 р., *ПССІАЕ*, Т. 2 (32), с. 22–37.
- Пивоваров, С. В., 2011а. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях с. Рідківці, *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: Тези Міжнародн. наук. конф.*, Львів; Тустань, с. 30–32.
- Пивоваров, С. В., Ільків, М. В., 2014. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті, *Від вєнедів до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*, Київ, с. 345–356.
- Пивоваров, С. В., Ільків, М. В., Калініченко, В. А., 2015. Прикраси слов'янського населення Буковини (за матеріалами поселення VIII – X ст. в Рідківцях), *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво-погляд крізь віки», 10–12 листопада 2014 р.*, Київ: ТОВ «Фенікс», с. 169–180.
- Рябцева, С., 2005. *Древнерусский ювелирный убор*, СПб., 384 с.
- Рябцева, С., 2006. Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X–XI вв., *Revista arheologica*, Chisinau, Vol. II, N. 1-2, с. 143–168.
- Седова, М. В., 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X – XV вв.)*, Москва, 195 с.
- Ткаченко, В., 2003. *Пізній палеоліт Закарпаття (пам'ятки ориньякської традиції)*, Київ, 199 с.

References

- Баялович–Хади–Пешић, М., 1984. Накит VIII – XVIII века у Музеју града Београда [Jewelry of the VIII – XVIII century in the Museum of the City of Belgrade], Београд, 219 с. (in Serbian).
- Ghryghorov, V., 2013. Nakyty v Bolgharyja y Velykomoravyja ot IX – X v. (vyzantyjsky kulturny vlyjanyja), *Bolgharsko e-Spysanye za Arkeologhyja*, Vol. 3, Issue 1, s. 99–119. (in Bulgarian).
- Doncheva, S., 2007. Medalyony ot Srednekovovna Bolgharyja, Velyke Tyrnovo: Faber, 340 s. (in Bulgarian).
- Zharsjka, O., 2014. Lunnycy z fondiv kulturno-arkheologhichnogho centru «Peresopnytsja»: kharakterystyka ta semantyka jikh pokhodzhennja [Lunnitsy from the funds of the cultural and archaeological center «Peresopnytsia»: characteristics and semantics of their origin], *Aktualjni problemy vitchyznjanovi ta vsesvitnoji istoriji*, vyp. 25, s. 5–8. (in Ukrainian).
- Ілків, М. В., Калініченко, В. А., Мухажлына, Л. П., Пивоваров, С. В., 2017. Lunnycy ta skronevi kiljca z poseleennja VIII – X st. v Ridkivcjakh [Lunnitsa and temple rings from the settlement of VIII-X centuries in Ridkivtsi], *Jevropejsjka arkeologhija I tysjacholittja n.e.: Zbirnyk naukovykh pracj na chesjtj Liany Vasylivny Vakulenko*, Kyjiv, s. 249–265. (in Ukrainian).
- Kotigoroshko, V. G., 1989. Gorodishha rubezha nashej jery v Verhnem Potis'e [Fortifications of the turn of our era in Upper Potissie], *Slovenska Arhaeologia*, Bratislava, XXXVII, 1, s. 21–67. (in Russian).
- Kotyghoroshko, V. Gh., 2003. Verkhnje Potyssja v konteksti starodavnjovi istoriji Karpato-Dunajskogho arealu [Upper Potyssia in the context of the ancient history of the Carpatho-Danube area], *Uzhghorod*, 128 s. (in Ukrainian).
- Mysjko, Ju., Puvovarov, S., 2006. Novi znakhidky lunnycj z terytoriji Verkhnjogho Poprutnja ta Serednjogho Podnistrov'ja [New finds of lunnits from the territory of the Upper Poprut and Middle Transnistria], *Na perekhrestjakh svitovoi nauky: Materialy III Mizhnarodn. nauk. konf. «Vikno v jevropejsjku nauku», prysvjach. 140-richchju vid dnja narodzh. R. F. Kajndlja*, Chernivci, s. 45–50. (in Ukrainian).
- Mykhajlyna, L. P., 2014. Novi materialy z Revnjansjkogho Ghnizda poselenj Rajkovecjkoji kuljтуры [New materials from the Revnyansky Nest of settlements of the Raikovets culture], *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh pracj na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z naghody jogho 70-littja*, Kiiv, 2014, s. 357–364. (in Ukrainian).
- Penjak, S. I., 1980. *Rannjoslov'jansjke i davnjorusjke naseleennja Zakarpattja VI – XIII st.* [Early Slavic and Old Russian population of Transcarpathia VI - XIII centuries], Kiiv, 1980. (in Ukrainian).
- Puvovarov, S. V., 2010. Prykrasy slov'jansjkogho naseleennja Bukovyny (novi znakhidky) [Jewelry of the Slavic population of Bukovina (new finds)], *MDAPV*, Vyp. 14, s. 424–427. (in Ukrainian).
- Puvovarov, S. V., 2011. Doslidzhennja slov'jansjkogho poseleennja VIII – IX st. poblyzu s. Ridkivci u 2010 r. [A study of the Slavic settlement of the VIII-IX centuries. near the village Rare people in 2010], *PSSIAE*, t. 2 (32), s. 22–37. (in Ukrainian).
- Puvovarov, S. V., 2011a. Juvelirni vyroby z poseleennja rajkovecjkoji kuljтуры v okolycjakh s. Ridkivci [Jewelry from the settlement of Raikovets culture in the vicinity of the village Ridkivci], *Pam'jatky Tustani v konteksti osvojennja Ukrajinsjkykh Karpat u doistorychnu dobu ta v serednjovichchi: Tezy Mizhnarodn. nauk. konf.*, Ljviv; Tustanj, s. 30–32. (in Ukrainian).
- Puvovarov, S. V., Ілків, М. В., 2014. Ridkivjsjke poseleennja rajkovecjkoji kuljтуры u Verkhnjomu Poprutti, *Zbirka naukovykh pracj na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z naghody jogho 70-littja*, Kiiv, s. 345–356. (in Ukrainian).
- Puvovarov, S. V., Ілків, М. В., Калініченко, В. А., 2015. Prykrasy slov'jansjkogho naseleennja Bukovyny (za materialamy poseleennja VIII–X st. v Ridkivcjakh) [Jewelry of the Slavic population of Bukovina (according to the materials of the settlement of the VIII-X centuries in Ridkivtsi)], *Muzejni chytannja. Materialy naukovoi konferenciji «Juvelirne mystectvo-poghlyad krizj viky», 10–12 lystopada 2014 r.*, Kiiv: TOV «Feniks», s. 169–180. (in Ukrainian).
- Rjabceva, S., 2005. *Drevnerusskij juvelirnyj ubor* [Ancient Russian jewelry], SPb., 384 s. (in Russian).

- Rjabceva, S., 2006. Juvelirnye ukrashenija Pruto-Dnestrovskogo mezhdurech'ja v kontekste jetnokul'turnyh svjazej regiona v X–XI vv. [Jewelry of the Prut-Dniester interfluvium in the context of ethnocultural relations of the region in the 10th–11th centuries], *Revista arheologica*, Chisinau, Vol. II, N. 1–2, s. 143–168. (in Russian).
- Sedova, M.V., 1981. Juvelirnye izdelija Drevnego Novgoroda (X – XV vv.) [Jewelry of Ancient Novgorod (X – XV centuries)], Moskva, 195 s. (in Russian).
- Tkachenko, V., 2003. Piznij paleolit Zakarpattja (pam'jatky orinijaksjkoji tradyciji) [Late Paleolithic of Transcarpathia (monuments of the Orinyak tradition)], Kiiv, 199 s. (in Ukrainian).
- Cosma, C., 2003. Vestul și Nord-Vestul României în secolele VIII–X d.h., Cluj-Napoca: Editura Nereamia Napocae, 630 p. (in Romanian).
- Dekan, I., 1976. Velka Morava. Doba a umenie, Bratislava, 354 s. (in Slovak).
- Dimitrijević, S., 1957. Četiri groba iz novootkrivene slavenske nekropole u otoku kod Vinkovaca s posebnim osvrtom na naušnice lunulasto-zvezdolikog tipa, *Opuscula archaeologica*, № 2, s. 21–45. (in Croatian).
- Dostál, B., 1966. Slovanska pohrebiste ze sredni doby hradistni na Morave, Praha, 298 s. (in Czech).
- Dostál, B., 1975. Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec, Brno, 551 s. (in Czech).
- Dragotă, A., 2014. Podoabe și accesorii vestimentare din Banat, Crișana și Transilvania (secolele X – XI), Cluj-Napoca: Mega, 264 p. (in Romanian).
- Dragotă, A., 2014a. Tipologia pandantivelor în formă de semilună, *Apulum: series archaeologica et anthropologica*, LI, p. 645–668. (in Romanian).
- Hanuliak, M., 2004. Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9 – 10 storočí na územi Slovenska, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 391 s. (in Slovak).
- Hruby, V., 1955. Stare mesto. Velkomoravske pohrebiste «Na valach», Praha, T. III, 539 s. (in Czech).
- Kotigorsko, V., 2009. Mala Kopanya, Satu Mare. (in Ukrainian, Romanian).
- Kralovánszky, A., 1959. Adatok a kárpát – medencei X – XI. Századi fêlhold alakú csüngök kérdéséhez, *AÉ*, 1, old. 76–82. (in Hungarian).
- Mihálik, J., 1893. Őskori emlékek Ugocsavármegyében, *AÉ*, 2, old. 410–418. (in Hungarian).
- Pieta, K., Ruttkay, A., Ruttkay, M., 2006. Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianského kniežatstva, Nitra, 250 s. (in Slovak).
- Pleterski, A., 2010. Frühmittelalterliche identitäten und aussagemöglichkeiten der archäologischen quellen, *Antaeus*, 31–32, s. 143–154. (in German).
- Rejholcová, M., 1995. Pohrebisko v Čakajovciach (9–12 storočie). Katalóg, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 251 s. (in Slovak).
- Rjabceva, S., 2014. Contacts between Eastern Europe and Great Moravia, Great Moravia and the beginnings of Christianity, *Brno*, s. 170–177, 490–531. (in Russian).
- Stanciu, I., 2015. The wells of the early medieval settlement of Lazuri-Lubi-tag (north-western Romania, Upper Tisza Basin), «Castellum, civitas, urbs». Zentren und eliten in frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa, vol. 6, p. 113–130. (in English).
- Stasšíková-Stukovská, D., 2000. Vybrané nálezy z Boroviec a Breclavi-Pohanska k otázke interakcii staromoravských a nitranských slovanov, *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university*, M 5, s. 97–111. (in Czech).
- Teodor, D., 1981. Romanitatea Carpato-Dunăreană și Bizanțul in veacurile V – XI e.n., Editura jumenia Iași, 120 p. (in Romanian).
- Ungerma, Š., 2005. Zensky sperk starsiho velkomoravskeho horizontu, *Archeologické rozhledy*, LVII, s. 707–754. (in Czech).
- Vinski, Z., 1952. Nausnice zvjezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica, *Starohrvatska prosvijeta*, III–2, s. 29–59. (in Croatian).

SUMMARY

THE MEDIEVAL LUNULA FROM THE MALA KOPANYA HILLFORT

Igor Prokhnenko

Candidate of History, Docent, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Culturology,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Vitalii Kalinichenko

Candidate of History; senior laboratory assistant of archaeological laboratory at the faculty of Faculty of History,
Political Science and International Relations,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi

The article is devoted to a comprehensive analysis of a significant find, namely lunula, which was discovered during the research of Mala Kopanya hillfort (Zakarpattia oblast, Ukraine). This decoration allows performing a chronological analysis of the studied hillfort. According to A. Dragota's typology, the lunula from the Mala Kopanya is worth classifying as type 7. It is established that lunulas with triple spurs from the base, obviously, are characteristic of the X – first half of the XI century. More precise dating of the lunula from Mala Kopanya according to A. Dragota – 950 – the first half of the XI century. Apparently, according to the specific characteristics of similar lunulas from the Carpathian-Balkan region, the hillfort of Mala Kopanya at this time dates back to the Xth century and continues until the XIth century. It has been established that today lunulas is not often found on the hillforts of the IX–XI centuries, so each find requires a detailed, careful analysis. Typological analysis and chronological attribution of one such ornament found at the Mala Kopanya hillfort is the proposed publication's primary purpose. Correlation of its time range of use

with other finds is one of the priority tasks to clarify many contradictory moments in the history of the north-eastern outskirts of the Upper Potyssia in the Middle Ages. Reconstruction of fortifications and the location of a hillfort on a hard-to-reach mountain indicate that the point's protective function was one of the main in its use in the Middle Ages. The hillfort served as a shelter, and its inhabitants settled on the border of mountain and plain zones, near the main microregion's waterway. The fortified point was organized by the Slavic population, which in the late 10th century after the Pechenegs penetrated their territory, they were forced to retreat to the mountains.

Keywords: Middle Ages, Transcarpathia, hillfort, jewelry, lunula, typology.

ІЛЮСТРАЦІЇ

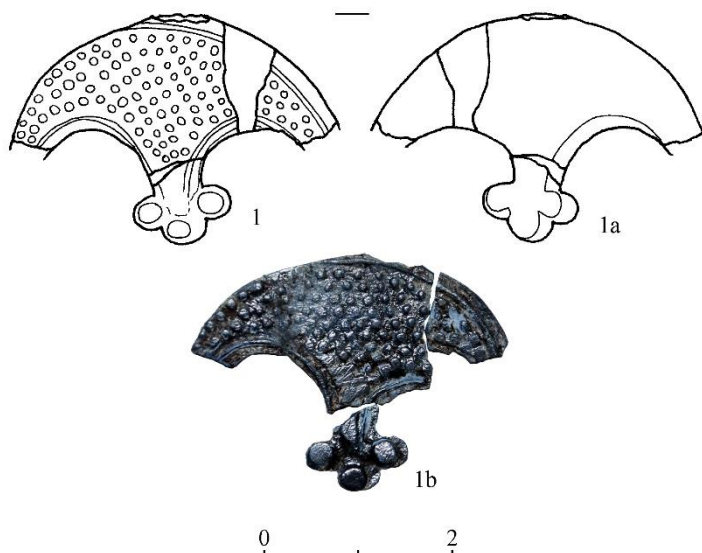

Рис. 1. Лунниця з Малокопанського городища (Закарпатська обл.).

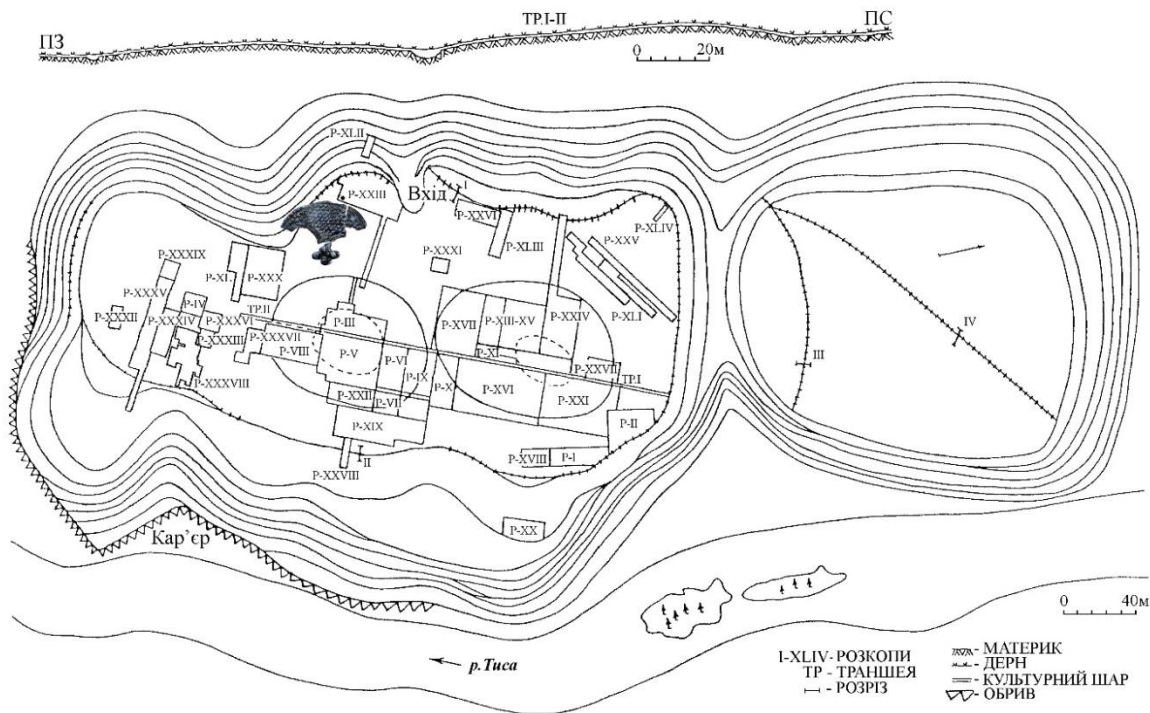

Рис. 2. Локалізація знахідки лунниці на плані Малокопанського городища.

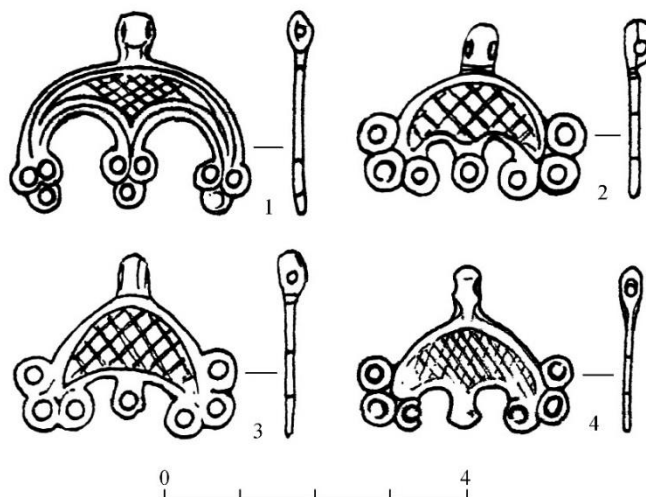

Рис. 3. Лунниці з Рідківського археологічного комплексу (Чернівецька обл.) (за Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017).

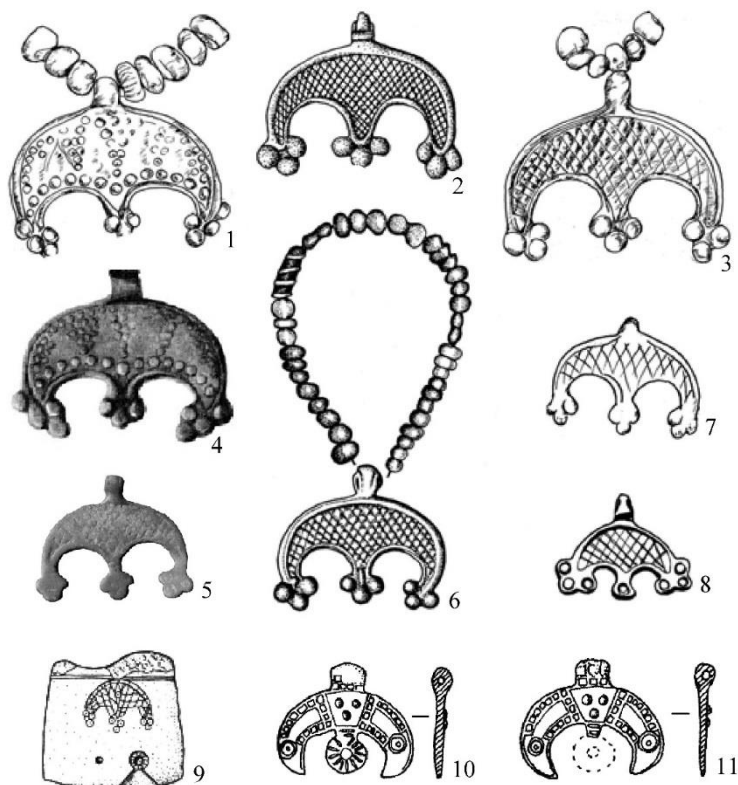

Рис. 4. Тръохрогі лунниці з круглими виступами з Карпато-Дунайського ареалу (1-8, 10, 11) і ливарна форма (9): Нітра (1, 4), Чакайовці (2), Старе Место (На Валах) (3), Светий Юр-Нештіх (5), Цифер Рас (6), Пліска (7), Леви Градец (8) (за Rjabseva, 2014), Недлак (10, 11) (за Dragotā, 2014); Стара Ладога (9).

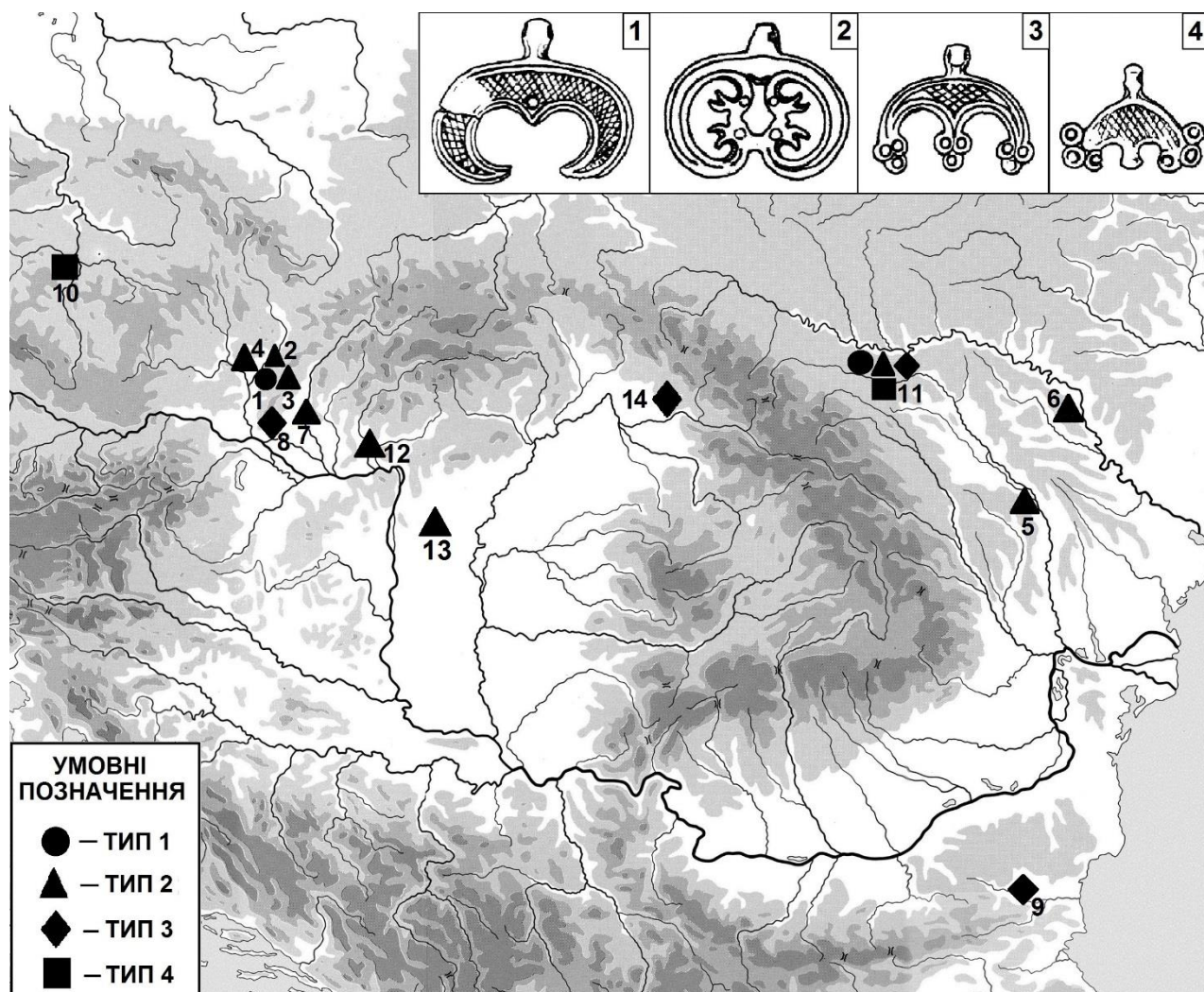

Рис. 5. Поширення лунниць в Карпато-Дунайському ареалі: Рідківці (11): типи 1, 2, 3, 4; Тип 1 – Велеград (1); Тип 2 – Старе Место (На Валах) (2), Словаччина (3), Прушанки (4), Редукенень (5), Екімеуць (6), Чакайовці (7), Іпельський Соколец (12), Бігар (13); Тип 3 – Святий Юр-Нештіх (8), Пліска (9), Мала Копаня (14); Тип 4 – Леви Градец (10). Основа карти (за Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров, 2017).